

УДК 159.923.2

А. І. Литвинчук

СТРУКТУРА ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

На основі критичного аналізу структури самосвідомості особистості в працях вітчизняних психологів, здійснено спробу авторського визначення структури екологічної самосвідомості особистості, опис чинників її розвитку та функцій.

Ключові слова: Екологічна самосвідомість, самосвідомість, «Я-Світ», «Я-Сам».

Постановка проблеми. Із загостренням екологічної кризи все активніше розвивається галузь екологічної психології, зокрема спроби описати місце людини в сучасному світі та її зв'язки з ним. Значна увага приділяється вивченню екологічної спрямованості психіки людини. У цьому аспекті ґрунтовно вивчалось явище екологічної свідомості, її структура та функції (С.Д. Дерябо (1999), А.Н. Захлебний (2006), І.Д. Зверев (2004), А.М. Львовчикіна (2004), І.С. Матрусов (1990), Г.П. Пустовіт (2005), Н.А. Пустовіт (2005), О.В. Плахотнік (2003), В.О. Скребець (2009), В.А. Ясвін (1999) та ін.). Проте, проблема екологічної самосвідомості залишилась поза увагою науковців. Наразі з'являються лише перші спроби описати та систематизувати це явище.

У зв'язку з цим ми поставили за мету проаналізувати дослідження структури самосвідомості особистості, екологічної свідомості, виокремити її структуру, функції та чинники розвитку.

Передбачалось, що структура екологічної самосвідомості – складне, системне утворення, яке має ієрархічну структуру, функції та чинники розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях проблема самосвідомості особистості розглянута ґрунтовно, як в працях вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Найбільш широко представлений феномен самосвідомості у працях Л.С. Виготського [2], Є.Т. Соколова [3], В.В. Століна [9], І. С. Кона [6], І.І. Чеснокової [10].

Перш за все необхідно відмітити, що створити всеохоплюючу стабільну модель екологічної самосвідомості неможливо, оскільки як системне утворення вона знаходиться у постійній динаміці та якісних перетвореннях в часі та просторі. Проте, розглядаючи загальні структурні компоненти структурно-динамічної моделі екологічної самосвідомості з пози-

цій системного підходу, можна виокремити її структуру, функції, та дослідити закономірності розвитку. Звичайно, виокремлення структурних компонентів екологічної самосвідомості значною мірою базується на аналізі структури самосвідомості особистості, з поправкою на унікальність та виключність екологічної самосвідомості, як психічного явища, що охоплює не лише зв'язок «Я-Сам» (слід зазначити, що тут спираємось на лінгвістичне розуміння «сам» як «I-Myself», а не в розумінні «сам» = «один», «наодинці з собою»), а й зв'язок «Я-Світ». Це, водночас, показує, що «екологічна самосвідомість» – поняття, з одного боку, вужче, ніж «самосвідомість», проте, охоплюючи, «поринаючи» у нові зв'язки особистості не тільки з собою (як особистістю), а і з іншими елементами Світу (природою – живою та неживою, універсумом, та з собою, як частиною навколишнього середовища), з іншого боку – воно глибше «проникає» у становлення вищеназваних зв'язків.

Виклад основного матеріалу дослідження. При визначенні структури екологічної самосвідомості врахуємо найпопулярніші погляди на структуру самосвідомості. Виокремлюють такі компоненти структури самосвідомості: накопичення знань про себе, їх ріст, зв'язаність, обґрунтованість; поглиблення, психологізація цих знань; усвідомлення себе єдиним цілим; розвиток усвідомлення власної індивідуальності; розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінці себе, тобто динаміка, накопичення, ускладнення та поглиблення уявлень про себе впродовж онтогенезу (Л.С. Виготський [2, с.154]).

Є.Т. Соколова [3, с. 325] виділяє лише два компоненти самосвідомості: образ фізичного «Я», як когнітивного утворення, та самооцінку (емоційно-ціннісне ставлення). На відміну від Є.Т. Соколової, А.В. Захарова [5, с. 12] не розглядає самооцінку як

окремих компонент. Вона стверджує, що самооцінка лежить в основі детермінації розвитку самосвідомості особистості: «самооцінка є умовою та засобом формування таких остаточних продуктів самосвідомості, як «Образ-Я» та «Я-концепція».

Існує також розгорнута п'ятикомпонентна концепція самовідомості, розроблена Ж.І. Намазбаєвою [3, с. 281]. Вона включає в себе рефлексію, саморегуляцію, ідентифікацію, самооцінку та самоконтроль. Як і в структурі А.В. Захарової [5, с. 13], ключовим поняттям тут виступає самооцінка, яка, ґрунтуючись на рефлексії та ідентифікації, дозволяє реалізуватися складовим самоконтролем і саморегуляції. Як бачимо, самооцінка є значимим (а за деякими дослідженнями – основоположним) компонентом самосвідомості особистості.

І.С. Кон [6, с. 211], спираючись на теорію соціальної установки, виокремлював три компоненти самосвідомості: когнітивний (знання себе, уявлення про свої якості та властивості); афективний (оцінка своїх якостей та пов'язаних із ними почуттями самолюбства та самоповаги); поведінковий – практичне ставлення. Також цей компонент виступає, як результат перших двох (знання та уявлення про себе та свої властивості, їх оцінка, стимулюють активне (практичне) ставлення до себе).

Розглядаючи екологічну самосвідомість особистості не можна виокремити якийсь один із вище названих поглядів на структуру самосвідомості, оскільки хоч вони й різнобічно охоплюють досліджуване явище, проте не торкаються саме екологічності самосвідомості. Маємо на увазі не лише спрямованість особистості на навколишній світ та оцінку власної діяльності через ставлення до нього, а й усвідомлення себе невід'ємною частиною Світу, оскільки сучасна парадигма життя не розглядає особистість, як окрему, ізольовану одиницю, а як її частину, що знаходиться у стійких, динамічних зв'язках з навколишнім середовищем.

Один із сучасних поглядів на самосвідомість особистості представлений у працях В.В. Століна [9, с. 161]: самосвідомість ґрунтується на відмінності «образу Я» і ставленні «Я» до самого себе. Рівні самосвідомості відповідають рівням активності людини (рівень організму, рівень соціального індивіда та рівень особистості). Вперше саме в цій класифікації розглядається ставлення людини не лише до самої себе, а й до навколишнього середовища. Так, на рівні організму, активність суб'єкта визначається системою «організм-середовище». Хоча тут ідеться, переважно, про біологічні аспекти функціонування організму, проте, можна вважати, що саме класифікація В.В. Століна об'єднала поняття «самосвідомість» та «середовище».

На рівні соціального індивіда активність сприяє приєднанню людини до соціуму, що теж можна розглядати, як спрямованість самосвідомості на зовнішній фактор – соціум.

На рівні особистості активність проявляється в потребі до самореалізації, шляхом орієнтації на свої здібності та можливості.

Послугуючись вищеназваними поглядами на структуру самосвідомості, можна зробити спробу виокремити структурні компоненти екологічної самосвідомості. Беручи за основу класифікацію В.В. Століна, ми охоплюємо три рівні самосвідомості: рівень організму, рівень соціального індивіда, рівень особистості. Проте такий перелік буде неповним, адже він охоплює тільки стан «тут і тепер». Оскільки самосвідомість є динамічним утворенням онтогенезу особистості, її варто було б сконструювати, як тривимірне утворення, що існує в часі (онтогенез людини) на трьох рівнях самосвідомості (за В.В. Століним) та в просторі (Світі). Говоримо не часопростір, а час і простір, тобто розмежовуємо поняття, тому що під простором розуміємо навколишнє середовище (природне, соціальне, духовне), все, що оточує індивіда, а значить – здійснює на нього вплив (у свою чергу індивід здійснює зворотній вплив також).

Отже, структура екологічної самосвідомості особистості складається з компонентів, які притаманні самосвідомості особистості, проте, оскільки екологічна самосвідомість не є тотожним їй явищем, а спрямована на ставлення до Світу та ставлення до себе в Світі, то структура екологічної самосвідомості доповнюється новими, унікальними, притаманними лише їй компонентами, що охоплюють повністю її структуру. Екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю; взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем та з самим собою; інтегральне відображення особистістю Світу, свого місця в ньому та смислова єдність з ним, як одного з унікальних та самодостатніх елементів біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), а отже, ієрархічна структурно-динамічна модель екологічної самосвідомості матиме таку структуру:

- екологічна самосвідомість є трирівневим явищем: мікрорівень (усвідомлення себе частиною Світу, взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем), мезорівень – утворення, що поєднує вищий та нижчий рівні, забезпечує їх взаємозв'язок, та макрорівень (інтегральне відображення особистістю Світу, смислова єдність з ним);

- кожен із рівнів поділяється на три підрівні: підрівень організму (соціального індивіда та особистості);

- кожен із рівнів (а отже і підрівнів) розвивається з часом, поглиблюється та удосконалюється.

- кожному віковому періоду притаманний той чи інший ступінь розвиненості кожного рівня і відбувається у відповідності до закономірностей вікового розвитку індивіда.

У внутрішньому наповненні підрівнів (біологічного, соціального, духовного) криється відмінність

мікро- та макрорівнів екологічної самосвідомості. (табл. 1.).

Умови розвитку екологічної самосвідомості забезпечуються ставленням до себе, як частини Світу – здатністю усвідомити свою причасність та невід'ємність, та відображення Світу в собі – емпатійність – здатність забезпечити Я-Ти зв'язок при взаємодії з навколишнім світом [4. с. 21]. Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості можна вважати встановлення закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом. Взагалі, така дихотомічність «Я-Сам» та «Я-Світ» пояснюється тим, що особистість не можна виключити із навколишнього середовища, ізолювати і розглядати як замкнену самодостатню систему, бо така система не може існувати. Проте й розглядати лише стосунки в системі «Я-

Світ» не буде правильним бо навколишня дійсність не обмежується зовнішнім простором, вона поглинає і саму особистість.

Це яскраво видно в соціальній психології, коли не можна розглядати окремих, виключений із суспільства індивід. Проте це справедливо також і для екологічної психології, адже виключити особистість із системи «Людина - навколишня дійсність» також неможливо.

Керуючись принципами синергетики можна стверджувати, що така система є відкритою, потребує живлення ззовні. Загалом, екологічну самосвідомість можна вважати своєрідним провідником особистості в навколишньому середовищі, що має на меті встановлення позитивних, стійких зв'язків з навколишнім Світом.

Таблиця 1

Рівні екологічної самосвідомості

Підрівні	Мікрорівень (усвідомлювані, часто ситуативні відчуття)	Мезорівень (перехідний рівень, поєднує мікро- та макрорівні)	Макрорівень (надсвідомі відчуття, довготривалі)
Біологічний	Відчуття на фізіологічному рівні (відчуття зміни температурного режиму, погодних умов тощо)	Переживання стану «тут і тепер»	Відчуття людиною себе частиною ноосфери. Вершинні почуття
Соціальний	Міжособистісна взаємодія з оточуючими (ситуативні одноразові контакти)	Тривала міжособистісна взаємодія, групові соціальні зв'язки	Загальнолюдські стосунки в модусі – громадянство, приналежність до національності, відчуття жителем певної країни
Духовний	Ситуативні «вірування», інтуїція	«Віра» - як почуття. Часто приналежність до конфесій – агностицизм – атеїзм	Трансцендентні переживання

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Екологічна самосвідомість має складну ієрархічну структуру та внутрішньоструктурні зв'язки, підпорядковані одні одним.

2. Розвиток екологічної самосвідомості зумовлюється двома чинниками: особливостями ставлення до

себе як частини Світу та специфікою відображення цього Світу.

3. Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; пер. с англ. М.И. Бобневой – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Выготский Л.С. Проблемы развития психики в 6 т. / Л.С. Выготский // Т. III. – М., Педагогика, 1983. – 368 с.
3. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 470 с.

4. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: монографія / Л.П. Журавльова Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
5. Захарова А. В. Деятельностный подход к изучению самооценки // Психодиагностика и школа: Тезисы симпозиума. Таллин, 1980. С. 11 – 14
6. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. / И.С. Кон – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
7. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга

для учителя / И.С. Кон – М.: Просвещение, 1989. – 225 с.

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн // Т. I. – СПб: Питер, 2002. – 688 с.

9. Столин В.В. Самосознание личности /

В.В. Столин – М.: Издательство московского университета, 1983. – 284 с.

10. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. / И.И. Чеснокова – М., Педагогика, 1977. – 142 с.

REFERENCES

1. Burns, R. (1986). *Razvitie Ya-kontseptsii i vospitanie. [The development of self-concept and training]*. (M.I. Bobneva, Trans). Moscow: Progress [in Russian].

2. Vygotsky, L.S. (1983). *Problemy razvitiia psihiki v 6 t. [Problems of mental development in 6 volumes]*. (Vols. III). Moscow: Pedagogika [in Russian].

3. Deriabo, S.D., Yasvin, V.A. (1996). *Ekologicheskaia pedagogika i psihologiya [Environmental education and psychology]*. Rostov-na-Donu: Fenix [in Russian].

4. Zhuravlova, L.P. (2007) *Psyhoogiia empatii: monografiia [Psychology of empathy: monographs]*. Zhitomir: Vyd-vo ZDU im. I. Franka [in Ukrainian].

5. Zakharova, A.V. (1980). *Deiatel'nostnyi podhod k izucheniiu samootsenki [Activity approach to the study of self-esteem]*. *Psihodiagnostika i shkola Tezisy simpoziuma - Psychology and the school: Abstracts of the*

symposium (pp. 11 – 14). Tallinn [in Russian].

6. Kon, I.S. (1984). *V poiskah sebia. Lichnost' i ee samosoznanie [In search of themselves. Personality and its identity]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

7. Kon, I.S. (1989). *Psihologiya rannei yunosti. Kniga dlia uchitel'ia. [Psychology of early adolescence: Teacher's Book]*. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

8. Rubinstein, S.L. (2002). *Osnovy obshchei psikhologii. v 2 tomah. T.1 [Fundamentals of general psychology in 2 volumes]*. (Vols. 1). Saint Petersburg. [in Russian].

9. Stolin, V.V. (1983). *Samosoznanie lichnosti [Self-consciousness of personality]*. Moscow: Izd-vo Moskovskii University Press [In Russian].

10. Chesnokova, I.I. (1977). *Problema samosoznaniia v psikhologii [The problem of consciousness in psychology]*. Moscow: Pedagogika [in Russian].

А. И. Литвинчук

СТРУКТУРА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ

На основании критического анализа структуры самосознания личности в работах отечественных психологов, осуществлена попытка выделить авторского определения экологического самосознания личности, описание факторов его развития и функций.

Ключевые слова: экологическое сознание, самосознание, «Я-Мир», «Я-Сам».

A. I. Lytvynchuk

STRUCTURE OF ECOLOGICAL SELF-CONSCIOUSNESS

On the basis of critical analyses of the structure of self-consciousness in the works of home psychologists, an attempt of author's definition of the structure of personality's ecological self-consciousness and the description of the factors of its development and functions has been made. The basis function of ecological self-consciousness we can consider establishing, fixation and maintenance of adequate persistent generative coherences of personality with self and environmental. Generally, such dichotomy "I-Myself" and "I-World" can be explained that personality cannot be excluded from the environmental and consider as closed self-sufficient system because such a system cannot be exist. However, consider these relations only in system "I-World" wouldn't be correct, because surrounding reality don't limited by outer space but absorbing and the very identity. It is clearly visible in social psychology when cannot be regarded as a separate isolated from society individual. However, this is not right also for an ecological psychology, because it's not possible to exclude the personality from the system "person – surrounding reality". We can approve that this system is open and need nourishing from the outside. Generally, ecological self-consciousness we can consider original guide of person in surrounding, that is intended positive and consistent relations with surroundings. It has been theoretically proved, that ecological self-consciousness has a complicated hierarchic structure and internal structural relations subordinate to each other. Each of level (and also sublevel) develop and deepens and progress. Development of ecological self-consciousness depends on two factors: attitude to oneself as a part of the world and reflection of the world.

Keywords: ecological self-consciousness, self-consciousness, "I-World", "I-Myself".

Подано до редакції 28.04.2014